

شناخت و منشاء افسیدینه‌های یافت شده از گمانه‌زنی محوطه چیاپهن لرستان

امیر منصوری

چکیده

در این جستار نتیجه‌های تجزیه و تحلیل عنصری یکسری از افسیدینه‌های بدست آمده از چیاپهن کورونی، که با استفاده از روش آنالیز LA – HR – ICP – MS مورد مطالعه قرار گرفته‌اند را موشکافی می‌نماییم. هدف از این مطالعات آزمایشگاهی، بررسی شناخت منشاء و سرچشمه این یافته‌ها است. نمونه‌های مورد مطالعه، حاصل از گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطه چیاپهن میباشند. این محوطه که برای نخستین بار طی مجوزی از سوی پژوهشکده باستان‌شناسی در تاریخ ۹۰/۱۲/۲۲، توسط هیاتی به سرپرستی نگارنده، برای تعیین عرصه و پیشنهاد حریم از ۹۰/۱۲/۲۷ تا ۹۱/۲/۱۲ گمانه‌زنی شد و مورد مطالعه قرار گرفت، در شمال غرب بساطبگی شهر کورونی (دره حاصل‌خیز ترهان Tarhan) از توابع شهرستان کوهدشت لرستان، در یک مدخل استراتژیکی قرار گرفته است که نزدیکی آن با محوطه‌های حوزه آبخیز سد سیمره و همچنین محوطه‌های باستانی خوزستان و دشت دهلران و از طرفی فلات مرکزی ایران و سایت‌های باستانی میان رودان، این محوطه را در قلب منطقه‌ای با فرهنگ پیش از تاریخ و دوران تاریخی قرار داده است. نتایج به دست آمده از این گمانه‌زنی با نتایج حاصل از محدوده آناتولی و آسیای صغیر که به عنوان یک سرچشمه افسیدینه‌ها شناخته می‌شوند، همسانی شده‌اند. بر اساس نتایج آزمایشات می‌توان گفت که سرچشمه افسیدینه‌های چیاپهن از معدن نمودداغ ترکیه می‌باشند.

واژه‌های کلیدی: افسیدینه‌های، محوطه چیاپهن لرستان

موقعیت و توصیف محوطه چیاپهن؛

منطقه باصفای تهران و بخش کورونی، که در حدفاصل استان های لرستان، ایلام و کرمانشاه قرار گرفته، در هنگامه باستان از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. این منطقه هم اکنون که در زیر مجموعه کوهدشت لرستان واقع است از نظر زمین شناسی با یکسری چین های متقارن و گاه نامتقارن (کوههای مرتفع و کم ارتفاع) با روند محوری شمال غرب به جنوب شرق و دارای آب و هوایی معتدل و به نسبت گرم است.

موقعیت خاص جغرافیایی دشت های میان کوهی بخش کورونی، با داشتن مراتع و چراگاهها، همواره شرایط مناسبی را برای گروههای کوچرو و چراگرد فراهم ساخته است. از سوی دیگر به علت استعداد و توانمندی کشاورزی و خاک حاصلخیز، شرایط زیست محیطی مناسبی را برای انسانهای یکجانشین و تولید کننده غذا به وجود آورده است. بنابراین سرتاسر این سرزمین کهن به خاطر موقعیت زیستگاهی از دیرباز تا ازمنه نزدیک جمعیت انبوهی را در خود جای داده است (منصوری ۱۳۸۹).

از این رهگذر محوطه چیاپهن از سایت های مهم و کلیدی در بخش مرکزی دره میان کوهی تهران (بخش کورونی) و از لحاظ استراتژیکی مسلط بر تمام این دره و معابر ارتباطی آن است که حاوی پتانسیل های فرهنگی - تاریخی ویژه ای نیز می باشد (تصویر ۱). همچنین بدست آمدن یافته های فرهنگی فراوانی در کنار بیش از ۵۰ قطعه ابزار سنگی ابسیدینی (تصویر ۲) از بررسی سطحی و ۵ قطعه از میان لایه های گمانه ها، در این محوطه می تواند جوابگوی بسیاری از پرسشهایی نظیر چگونگی تطورات فرهنگی در منطقه مورد مطالعه برای دانشمندان باستان شناس باشد.

چیاپهن با وسعتی در حدود ۲۵ هکتار، در فاصله تقریبی ۱۵۰ متری شمال غربی بساطبگی شهر کورونی، از توابع شهرستان کوهدشت لرستان قرار دارد. بخش کورونی در میان دره حاصلخیز تهران که موقعیت جغرافیایی آن قابل توجه است؛ از جمله مناطقی است که به لحاظ استراتژیکی، در میان جامعه های دوران پیش از تاریخ تا کنون، بر سر مسیر یکی از راههای ارتباطی - مبادلاتی شناخته شده ای واقع شده است (منصوری ۱۳۹۱)، و از این میان نمی توان جنبش های فرهنگی - اقتصادی کوچنشینان گله دار را در ارتباط با حمل و نقل کالاهای معیشتی مورد نیاز جوامع زاگرس دور نگه داشت.

مطالعات انجام گرفته در این زمینه توسط دانشمندان نشان داده است که مواد مصرفی فراوانی در میان ارتباطات فرهنگی - اقتصادی حمل و نقل شده و با توجه به ویژگیهای کاربردی آنها مورد استفاده قرار گرفته است. یکی از این کالاهای مورد نیاز جوامع اسکان نشین بشری در دوران باستان، سنگ ابسیدین است که هر چند از جمله سنگهای کمیاب موجود در طبیعت به شمار می رود و معادن آن بسیار کمیت دارد اما با توجه به خصوصیات و کاربردهای ویژه ی آن برای ساخت ابزار مورد استفاده قرار گرفته است.

بررسی و تحلیل یافته های ابسیدینی مورد مطالعه چیاپهن؛

در پی اجرای تعیین عرصه و سپس حریم چیاپهن کورونی شهرستان کوهدشت، به طور کلی ۱۶ گمانه به ابعاد ۱۵۰×۱۵۰ سانتی متر در جهات جغرافیایی شمالی - جنوبی در دو مرحله ایجاد شد. در مرحله نخست که ۱۰ گمانه ایجاد شد، ۳ تا از آنها جزء عرصه تپه محسوب می گردید. برای نام گذاری گمانه ها ابتدا از واژه TT مخفف واژگان (Test Trench به معنای گمانه - ترانشه آزمایشی) و سپس از نام جهات جغرافیایی که گمانه در آن محدوده قرار گرفته بود استفاده شده است. این گمانه زنی بر اساس لایه نگاری خاک می باشد و با توجه به تغییر در بافت و رنگ خاک، لایه ها نیز تغییر می کنند (همان ۱۳۹۱).

نمونه های ابسیدینی مورد نیاز برای مطالعات آزمایشگاهی، از گمانه زنی محوطه چیاپهن بدست آمده اند. لازم به ذکر است که چیاپهن تنها محوطه وسیع دره میان کوهی تهران است که دست افزارهای سنگی ابسیدینی به وفور در آنجا یافت می شود. بیشتر یافته های ابسیدین از بررسی سطحی و با روش نمونه برداری اتفاقی مشاهده شد، و فقط ۵ نمونه از لایه بدست آمد. از مجموع یافته های سطحی و گمانه زنی این محوطه (شامل قطعات سفالی، سردوک، مهر و اثر مهر، مهره، ژتون، اشیاء استخوانی، مصنوعات سنگی از جنس سنگ آهک، گنگومرا، چخماق، چرت و ابسیدین) ۶۵ قطعه دست افزارها از جنس ابسیدین است که حدود ۴۰٪ از کل مصنوعات سنگی چیاپهن را شامل می شود که در هنگام مطالعات، همه ابزارهای ابسیدینی، ثبت و ضبط شدند. به طور کلی مجموعه دست افزارهای ابسیدینی مورد مطالعه شامل؛ دو گروه دست افزارهای

برداشته و رتوش دار است. برداشته ها شامل تراشه ها و تیغه های بدون رتوش و ضایعات است. مضاف بر اینکه قطعات تک رویه و سنگ مادرها نیز در این گروه مطالعه شده است. قطعات رتوش دار نیز شامل گونه های کنگره دار و رتوش دار است. ویژگیهای فیزیکی مصنوعات ابسیدینی نشان می دهد که تقریباً کل مجموعه تیغه های پرداخت شده ی به دست آمده با استفاده از روش فناوری فشار تولید شده اند و به رنگ سیاه - سبز می باشند (منصوری ۱۳۹۳).

بنابر مطالعات، رتوش به برداشته‌هایی گفته می شود که به وسیله وارد کردن فشار یا ضربه به منظور ساختن ابزار و یا تیز کردن لبه آن ایجاد می شود و همچنین یک دست افزار سنگی همیشه یک شیء سه بعدی است که تشخیص و شناسایی آن بدون توجه به هر سه وجه و داشتن درک جامع از آن ممکن نیست. دستیابی به چنین دانشی مستلزم داشتن نظم در مشاهده و استنباط است. این مشاهدات نیز باید بر پایه ی نظم و ترتیب خاصی قرار گیرند و البته برای هر گروهی از اشیاء (قطعات دورویه، سنگ مادرها، تراشه ها و...) به یک صورت است (مجموعه مولفین ۱۳۸۹).

ابسیدین (Obsidian) یا شیشه ولکانیکی سنگ غنی از سیلیکاتی است، و به عبارتی لایه های مذاب آتشفشانی هستند که در اثر انجماد سریع به سنگی که ۷۰٪ سیلیس دارد تبدیل می گردد. انسانهای پیش از تاریخ از رگه های این سنگ استفاده می کرده و با آن ابزار می ساختند. این ابزارهای سنگی دارای ترکیبات شیمیایی می توانند در شناسایی محل مورد مطالعه به کار گرفته شوند زیرا ابزار سنگی ساخته شده از یک رگه ابسیدین با ترکیبات ابزار سنگی ساخته شده نسبت مستقیم دارند. چنین به نظر می رسد که این سنگ (ابسیدین) به علت دارا بودن ویژگیهای خاص در میان صنعتگران دوره نوسنگی کوهپایه های زاگرس، دشت خوزستان و فلات مرکزی ایران از ارزش فوق العاده ای برخوردار بوده است (رفیع فر ۱۳۷۰).

از مجموع دست افزارهای ابسیدینی چیاپهن، ۵ قطعه (به دست آمده از لایه) برای مطالعات آزمایشگاهی انتخاب (تصویر ۴-۳) و به مرکز ملی پژوهشهای علمی کشور فرانسه فرستاده شد. مطالعه بر روی این یافته ها را پروفسور برنارد گراتوز Bernard Gratuze با استفاده از روش آنالیز Laser Ablation High Resolution Inductively Coupled Plasma Mass Spectrometry انجام دادند. این تجزیه و تحلیل دقیق و در سطح بالا که بر اساس قیاس و طیف سنجی ترکیبات شیمیایی ابزارهای ابسیدینی با استفاده از لیزر، برای شناخت منشاء یافته های مورد مطالعه در دست انجام قرار گرفته است، نشان می دهد که سرچشمه آنها نمودداغ می باشد، و به عبارتی نتیجه آزمایشها این است که ابسیدینهای چیاپهن کورونی از معادن نمودداغ می آیند.

بحث و نتیجه گیری؛

با ظهور انسان و استفاده از ابزار سنگی خشن عصر کهن سنگی و با گسترش جمعیت و فرهنگ های متفاوت باعث گردیده است که نیاز انسان به ابزارهای ظریف تر جهت کاربرد در زندگی خود اهمیت ابزار سنگی کم رنگ تر و استفاده از ابزار ابسیدین که می توانسته همان جایگاه ابزار سنگی و همان ظرافت را داشته باشد بگیرد. به درستی نمی توان به ظهور ابزار سنگی ابسیدین پی برد و مراکز ظهور این فرهنگ ابزار دست ساز را در خارج و یا داخل ایران مشخص نمود. این ابزار می تواند اطلاعات دقیقی را درباره وضعیت گسترش فرهنگی در کنار دیگر اشیای باستانی همچون سفال بدهد (WWW.Amazon.com). با توجه به کهنترین تبدلات فرهنگی - تکنولوژیکی در دوران پیش از تاریخ و دوران تاریخی، چنین به نظر می رسد که منطقه مورد مطالعه به دلیل موقعیت جغرافیایی ممتازی که در گذشته داشته و قرار گرفتن در مسیری ارتباطی که شمال و جنوب ایران، فلات مرکزی و میان رودان را به هم پیوند می داد، با اشاره به موضوع بازتاب جابجایی گروههای جمعیتی، همیشه جوامع انسانی و کوچرو را ترغیب می کرده که این منطقه را برای اسکان انتخاب کنند.

کوچ نشینان از تمام منابع موجود محیط زیست خود بهره برداری می کنند و باید اذعان کرد که شواهد باستان شناختی مستقیمی از تجارت راه دور توسط کوچ نشینان در دست نیست، اما می توان تصور کرد که دشواریهای فراوان فراروی جوامع یکجانشین در ایجاد شبکه ی بازرگانی راه دور از طریق مسیرهای طولانی و خطرناک کوهستانی نقش آنها را در این مبادلات اولیه (تجارت کانسنگ و سنگ های نیمه گرانبها) کم رنگ می کند؛ در حالی که با توجه به متحرک بودن کوچ نشینان و آشنایی آنها با جغرافیا و مزیت های ارتباط های قبیله ای با دیگر ساکنان کوچ نشین زاگرس مطلوب ترین موقعیت را برای

اداره و انجام این سیستم ابتدایی مبادلات داشتند (علیزاده ۱۳۸۷؛ ۴۸ و ۲۸). با توجه به این گفتمان می توان تصور کرد که به احتمال افسیدینه‌های مورد مطالعه از همین طریق به منطقه تهران (به مانند سایر مناطق زاگرس مرکزی) سرایت کرده باشد. نقشه پراکندگی، یکی از معمولترین ابزارهای مورد استفاده در علم باستان شناسی است و با مطالعه این پراکندگی اطلاعات باستان شناسی زیادی از جمله چگونگی تجارت کالاها و مواد مختلف به دست می آید. وقتی که اشیاء به دست آمده همراه با مکان های زمین شناختی مواد خام احتمالی روی یک نمودار نشان داده شود، غالباً نزدیکترین معدن تامین کننده مواد خام مورد نیاز برای ساخت اشیاء به دست می آید (مجموعه مولفین ۱۳۸۱). در برخی موارد، مثلاً در مورد افسیدینه این برداشت تا حد زیادی درست است زیرا نشان داده شده که فراوانی نسبی افسیدینه در برخی منابع زمین شناختی با دور شدن از محل ذخائر بطور تصاعدی کم می شود که در واقع نوعی روند انتشارگونه را نشان می دهد (Renfrew et al 1966). هر چند گزارشات برخی از علمای باستان شناسی، وجود معادن افسیدینه در ایران را محتمل شمرده اند، اما در واقع باید گفت که این احتمالات هموز از واقعیت فاصله بسیاری دارد و مطالعات انجام شده در این زمینه نیز در مرحله ابتدایی می باشد.

بر پایه آزمایشات و از لحاظ مشخصات میکروسکوپی و مایکروسکوپی، دست افزارهای افسیدینه چیاپهن که به رنگ سیاه مایل به سبز شفاف می باشند، بسیار همسان با ویژگی افسیدینه‌های معادن نمرودداغ در شمال غربی دریاچه وان واقع در شرق ترکیه هستند که این مسئله می تواند بیانگر ارتباط مردمان منطقه تهران و بخش کورونی با مناطق دور دست آسیای صغیر و آناتولی در دوران پیش از تاریخ باشد.

از این رهگذر در میان بقایای بدست آمده از تپه علی کش که فاصله زیادی با دره تهران ندارد، بر پایه مطالعات آزمایشگاهی بر ویژگی افسیدینه‌های معادن نمرودداغ دلالت داشتند (ملک شه‌میرزادی ۱۳۸۲؛ ۱۷۶). همچنین وجود قطعات افسیدینه بدست آمده از کاوشهای نجات بخشی چیاپهن راموند سیمره (دارابی ۱۳۸۷) و محوطه چشمه رجب سیمره (مهاجری نژاد ۱۳۸۹) در حاشیه بخش کورونی نیز بیانگر ارتباط با مناطق دور دست ترکیه در نزدیکی دریاچه وان بوده است.

همچنین پیدایش برخی شواهد باستان شناختی دیگر در محوطه چیاپهن، دال بر وجود ارتباطات فرامنطقه ای ساکنین دره حاصلخیز تهران در پیش از تاریخ و دوران تاریخی نیز می باشد؛ وجود سفالهای منقوش صیقلی وارداتی با مشخصه دوره مس سنگی ارتباط این منطقه با فلات مرکزی ایران از جمله سیلک III (طلایی و یاری)، چشمه علی (همان)، تپه قبرستان و اسماییل آباد (همان)، تپه حصار دامغان (همان)، چغامیش II (Alizade)، محوطه چشمه رجب سیمره (مهاجری نژاد) و هم پوشانی خیلی از قطعات سفالی چیاپهن با سایر مناطق زاگرس مرکزی (Henrickson)، و سفالهای نوع اوروکی (منصوری ۱۳۹۱)، گواه بر این مدعاست. چنانکه یک مهر استامپی از سنگ سیاه رنگ و با نقش کنده هندسی بر سطح آن و ژتونهای - اشیاء شمارشی - بدست آمده از محوطه مورد مطالعه نشان از وجود سیستم طبقاتی و مالکیت و سیستم اقتصادی و تبادلات جوامع انسانی ساکنین چیاپهن در دوران کلکولیتیک به شمار می رود (همان ۱۳۹۱).

با توجه به نتایج بدست آمده از کاوشهای سایت های پیش از تاریخی محدوده سد سیمره از جمله چیاپهن شرقی و چشمه رجب در دره راموند بخش کورونی، نشان از آشنایی با صنعت ابزار سازی افسیدینه در دوران کلکولیتیک بوده است. بر اساس اینکه محوطه چیاپهن حاوی اطلاعاتی فرهنگی - تاریخی از دوران نوسنگی تا دوران ساسانی می باشد، بنابراین می تواند از لحاظ دوره زمانی و تکنیک ساخت دست افزارهای افسیدینه بدست آمده از سایت های نامبرده همپوشانی داشته باشد، و به عبارتی صحنه های مختلف تجارتي و انتقال مالکیت کالا و یافته های فرهنگی - تاریخی مورد مطالعه، بررسی و کنکاش بیشتر و مطالعات آزمایشگاهی قابل توجه را برای چیاپهن و یافته های افسیدینه آن پیشنهاد کرده است.

سپاسگذاری؛

در پایان بر خود لازم می داند که از تمامی استادان و سرورانی که بی دریغ ما را در انجام این مقاله راهنمایی و کمک کرده اند؛ دکتر مرجان مشکور، پژوهشکده باستان شناسی کشور، اداره کل میراث فرهنگی لرستان، پروفیسور برنارد گراتوز از مرکز ملی پژوهشهای علمی فرانسه و همچنین اهالی باصفای بخش کورونی تهران، صمیمانه سپاس گذاری نمایم.

منابع فارسی؛

- ۱- دارابی، حجت ۱۳۸۷ گزارش فصل نخست کاوش چیا سبز شرقی، حوزه آبرگیر سد سیمره، پژوهشکده باستان شناسی، تهران، منتشر نشده.
- ۲- رفیع فر، جلال الدین ۱۳۷۰ رواج افسیدین و کهنترین تبادلات فرهنگی - تکنولوژیکی آن در ایران، مجله باستان شناسی و تاریخ، سال پنجم شماره دوم، بهار و تابستان.
- ۳- علیزاده، عباس ۱۳۸۷ شکل گیری حکومت عشایری و کوهستانی عیلام باستان، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری چهارمحال بختیاری، شهرکرد.
- ۴- طلائی، حسن و یاری، احمد علی- تحلیل ساختار و الگوهای طراحی نقوش حیوانی سفالهای چشمه علی و سیلک III در شمال مرکزی ایران، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
- ۵- مجموعه مولفین ۱۳۸۹ فن آوری و واژه شناسی دست افزار سنگی، ترجمه [الهام قاصدیان]، انتشارات سمیرا تهران.
- ۶- مجموعه مولفین ۱۳۸۱ گزارش مقدماتی مطالعات فلزکاری و معدن کاری کهن در محوطه های باستانی پیش از تاریخ اریسمان و وشنوه (کاشان و قم) مترجم؛ [مژده مومن زاد]، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی، تهران.
- ۷- ملک شهمیرزادی، صادق ۱۳۸۲ ایران در پیش از تاریخ - باستان شناسی ایران از آغاز تا سپیده دم شهرنشینی، انتشارات پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
- ۸- منصوری، امیر
- ۱۳۸۹ بررسی هنر گچبری دوره ساسانی (مورد مطالعه محوطه باستانی برزقاوله، کوهدشت لرستان) دانشگاه تهران مرکزی، منتشر نشده .
- ۹- _____
- ۱۳۹۱ گزارش گمانه زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم چیاپهن کونانی شهرستان کوهدشت، پژوهشکده باستان شناسی کشور، منتشر نشده .
- ۱۰- _____
- ۱۳۹۳ گمانه زنی به منظور تعیین عرصه و حریم چیاپهن کورونی، کوهدشت مقالات کوتاه دوازدهمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، چاپ نخست، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی - پژوهشکده باستان شناسی، تهران.
- ۱۰- مهاجری نژاد، عبدالرضا ۱۳۸۹ گزارش باستان شناسی فصل دوم کاوش در محوطه چشمه رجب، پژوهشکده باستان شناسی کشور تهران، منتشر نشده.

منابع غیر فارسی؛

- 1-ALIZADE ABBAS 2004 CHGHA MISH II The development of A prehistoric regional center in lowland Susiana, southwestern iran. The university of Chicago
 - 2-Henrickson, Elizabeth 1983 ceramic styles and cultural interaction in the early and middle chalcolithic of the central zagros, Iran. University of Toronto (canada).
 - 3-Renfrew et al 1966 Obsidian And Early Cultural Contacts In The Near East. Procprehistsoc 32.
- WWW.Amazon.Com